

SOCIAL SCIENCES

MICROSOCIOLOGICAL ANALYSIS OF CAUSES OF VIOLENCE AND AGGRESSION AMONG ADOLESCENTS

Oros O.B.

*Candidate of Sociological Sciences, Associate Professor,
Department of Sociology and Social Work,
Uzhhorod National University*

МІКРОСОЦІОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ПРИЧИН НАСИЛЬСТВА ТА АГРЕСІЇ СЕРЕД ПІДЛІТКІВ

Орос О.Б.

*кандидат соціологічних наук, доцент,
кафедра соціології та соціальної роботи
Ужгородський національний університет*

Abstract

The article analyzes the causes of violence and aggression among adolescents based on the results of an empirical study in 2021. Microsociological analysis of the causes of violent behavior in adolescence included a detailed study of the actual causes of physical violence; the frequency of their real significance, ie the relevance of fighting situations; the connection of these causes of violence with the roles of adolescents in violent situations and with the place of reproduction of violence. As a result of the analysis, a number of explanations of violent behavior were identified, which we conditionally combined into four blocks: situational legitimate reasons, situational spontaneous emotional reasons, explanations of the influence of the environment, explanations of the desire to dominate.

Анотація

В статті здійснено аналіз причин насильства та агресії серед підлітків за результатами емпіричного дослідження 2021 року. Мікросоціологічний аналіз причин насильницької поведінки у підлітковому віці включав детальне дослідження власне причин фізичного насильства; частоти їх реальної значимості, тобто актуальність щодо ситуацій бійок; зв'язок вказаних причин насильства з ролями підлітків у насильницьких ситуаціях та із місцем відтворення насильства. В результаті аналізу виділено низку пояснень насильницької поведінки, які ми умовно об'єднали у чотири блоки: ситуативні легітимні причини, ситуативні спонтанні емоційні причини, пояснення впливом оточення, пояснення бажанням домінувати.

Keywords: violence, physical violence, causes of physical violence, fight situation, mental violence situation, teenagers, microsociology.

Ключові слова: насильство, фізичне насильство, причини фізичного насильства, ситуація бійки, ситуація психічного насильства, підлітки, мікросоціологія.

Проблема насильства та агресії в підлітковому віці завжди вважалася ключовою педагогічною, психологічною, правовою, соціальною і навіть медичною проблемою. Це зумовлено передусім труднощами, з якими стикається дитина у цьому віці: фізіологічні зміни та потужні соціальні виклики. Агресія та насильство як природний інструмент захисту, в підлітковому віці часто набуває гіпертрофованих форм і перетворюється на проблему для оточення. Агресія є коренем майже всіх девіантних поведінкових реакцій, що характерні для підліткового віку. Мікросоціологічний аналіз причин насильства дозволяє виділити сутнісні тенденційні ситуативні обставини, які за визначенням підлітків, є досить суттєвими для застосування насильства проти інших осіб.

З метою мікросоціологічного аналізу насильства та агресії серед підлітків, нами проведено дослідження у листопаді 2020 – січні 2021 р. з викори-

станням Google Forms. Для формування вибірки анкети було розміщено на сторінках соціальної мережі «Facebook» та в групах учнів старших класів Viber із зверненням від дослідника. У нашому дослідженні використано метод вибірки керованої респондентами (RDS). Первинні респонденти, рекрутинг яких здійснювався представниками закладів освіти – вчителі старших класів (10 чол.) та студенти перших курсів та учні старших класів (30 чол.), які самі відповідали на запитання і зверталися до друзів з проханням відповідати на запитання анкети, тобто, одночасно виступали і респондентами і рекрутерами. Вторинні респонденти – діти підліткового віку 12-17 р. Анкета складається з двох блоків: соціально-демографічний блок та проблемні блоки орієнтовані на виявлення складових ситуацій насильства та агресії серед підлітків. Дані оброблено за допомогою програми SPSS 22. Для статистичного аналізу використовувався метод кореляційного аналізу Пірсона. Загальний розмір вибірки

склав 998 підлітків 12-17 років. 54,6% респондентів проживають у селі, 9,6 % у районному центрі, 15,6 % у Мукачеве та 20,2% в Ужгороді, (які є найбільшими містами області). Серед опитаних 37,8% хлопців та 62,2% дівчат. Віковий розподіл респондентів наступний: 17 р. – 33,2%; 16 р. – 17,8%; 15 р. – 15%; 14 р. – 15%; 13 р. – 10,7%; 12 р. – 8,2%.

Ми спитали підлітків «Чому вони застосовували фізичне насильство?». Відсотковий розподіл відповідей щодо причин фізичного насильства підлітків виявився наступним: «Коли на мене нападають» – 70%; «Коли від мене щось вимагають» – 15,2%; «Коли мені погрожують» – 29,1%; «По дурості» – 10,9 %; «Коли п'яний» – 7,1%; «Коли накурений чи нанюханий» – 2,2%; «Коли дуже злий, розлючений» – 19,9%; «Розчарований, спустошений» – 5,8 %; «Так навчили батьки» – 2 %; «Так прийнято серед моїх друзів» – 1,6 %; «Подобається бути головним» – 4,3 %; «Щоб інші не думали, що я лох і нікчема» – 7,7 %.

Респондент міг вказати кілька варіантів відповіді. Отримані варіанти ми узагальнили за смисловим навантаженням і проранжували за критерієм соціальної легітимізації. Шкала вибудована від твердження «Коли на мене нападають» до твердження «Щоб показати, що я авторитетний». Результати дослідження підтвердили, що підлітки в більшості випадків готові до застосування насильства у ситуаціях необхідної оборони від насильства, тобто для захисту. До мотивації захисту також можемо віднести відповіді, пов'язані із прямою чи опосередкованою загрозою фізичній, психічній, сексуальній, соціальній чи економічній безпеці: вимагання та погрози. Відповіді підлітків умовно поділено нами на 4 блоки: ситуативні легітимні причини, ситуативні спонтанні емоційні причини, пояснення впливом оточення, пояснення бажанням домінувати. Ми також спитали респондентів «Де найчастіше відбуваються бійки?» та отримали наступний відсотковий розподіл: «вдома» 3,6%; «у школі» 27,9% ; «на вулиці» 35,1%; «в інших місцях (магазин, кафе, місця

для розваг)» 33,5 %. Наше дослідження виявило кореляційні зв'язки між вказаним підлітками місцем частішого відтворення бійок з причинами фізичного насильства (детальніше дані наведено у таблицях), ролями підлітків у ситуаціях бійок та психічного насильства, а також частотою участі підлітків у бійках.

У суспільстві завжди існують як девіантні форми агресії та насильства так і легітимні, які реалізуються у межах конвенційних норм. На думку С.М. Еніколопова, легітимна агресія може сприяти зростанню у суспільстві девіантної агресії за кількома напрямками: через знання про існування легітимних форм агресії та інтеграцію у свій поведінковий арсенал; є джерелом конкретних форм агресії наприклад через сімейне виховання; є підґрунтям для легітимізації власної агресії. [1]. Також приклад легітимної агресії та насильства може слугувати джерелом упередженого ворожого сприйняття того чи іншого явища, особи чи предмета. Легітимність насильства може визначатися за кількома показниками: об'єктивними – орієнтирами в часі та просторі (Н-д війна, спорт) та суб'єктивними – мотивами. Виокремлено три варіанти причин, які лежать в основі легітимного насильства: необхідність захисту у ситуації прямої загрози здоров'ю – «Коли на мене нападають»; пряма загроза психічному благополуччю – «Коли від мене щось вимагають»; відставлена в часі загроза фізичному чи психічному здоров'ю – «Коли мені погрожують». Виявлено прямий корелятивний зв'язок між вказаною учнями причиною фізичного насильства «Коли на мене нападають» та частотою участі у бійках ($r=0,077$; $p<0,01$), який свідчить, що підлітки, які вказали цей варіант – рідко є учасниками бійок. Натомість підлітки, які частіше беруть участь у бійках вказали причини допустимості застосування фізичного насильства у ситуаціях «Коли від мене щось вимагають» ($r=-0,125$; $p<0,01$) та «коли погрожують» ($r=-0,068$; $p<0,01$), детальніше у Таблиці 1.

Таблиця 1.

Відсотковий розподіл легітимних причин фізичного насильства за частотою участі у бійках

Частота участі у бійках	Причини участі у бійках			Всього
	«Коли на мене нападають»	«Коли від мене щось вимагають»	«Коли мені погрожують»	
Кожного дня	0,9 %	0,5 %	0,2 %	1,6 %
Кілька разів на тиждень	3,2 %	1,1 %	1,7 %	6 %
Кілька разів на місяць	5,6 %	2,1 %	3,1 %	10,8 %
Один чи два рази на рік	29,3 %	7 %	12,7 %	49 %
Ніколи	30,8 %	4,3 %	10,1 %	45,2 %

Підлітки, які в ситуаціях бійок та емоційного (психічного) насильства є агресорами (активними учасниками) частіше вказували причину фізичного насильства – «Коли від мене щось вимагають» ($r=-$

$0,078$; $p<0,5$ та $r=-0,065$; $p<0,5$ відповідно). Детальніше наявність кореляційних зв'язків між легітимними мотивами застосування фізичного насильства та іншими змінними у Таблиці 2.

Кореляційні зв'язки між ситуативними легітимними мотивами застосування фізичного насильства підлітками та іншими змінними

Визначення підлітками причин застосування фізичного насильства	Як часто був учасником бійки?	Де частіше відбуваються бійки?	Як часто потрапляв у ситуацію психологічного насильства?	Яка зазвичай твоя роль у бійках?	Яка зазвичай твоя роль у ситуації психологічного насильства?
«Коли на мене нападають»	0,077**	0,084**	-0,002	-0,035	0,053
«Коли від мене щось вимагають»	-0,125**	-0,008	-0,039	-0,078*	-0,065*
«Коли мені погрожують»	-0,068**	0,055	-0,021	-0,002	-0,046

Наше дослідження виявило також прямі кореляційні зв'язки між всіма трьома причинами необхідності насильства в ситуації загрози: «Коли на мене нападають» та «Коли від мене щось вимагають» – $r=0,069$; $p<0,5$; «Коли від мене щось вимагають» та «Коли мені погрожують» – ($r=0,304$; $p<0,01$). Варто зауважити наявність оберненого кореляційного зв'язку між змінними мотивів легітимного насильства та ситуативними емоційними поясненнями застосування фізичного насильства підлітками. Спонтанні емоційні ситуативні причини проявів фізичного насильства, як наприклад станом сп'яніння, люттю, дурістю чи поганим настроєм, можна розглядати як частину різних інтерпретаційних конструкцій. З одного боку, підлітковий вік це специфічна криза, яка пов'язана із фізіологічними, психічними та соціальними труднощами в житті людини. З іншого боку, соціальні причини агресії: ЗМІ, середовище однолітків та сім'я. Процес соціалізації сучасного підлітка обтяжений «лібералізацією цінностей, зміною форм і видів спілкування, розширенням інформаційного простору у зв'язку із посиленням ролі Інтернету» [2]. Така ситуація стрімких соціальних змін провокує хвилю агресії, яка є індикатором неблагополуччя, що виливається у

«бунт»; а також хімічних адикцій, як втеча від реальності або спосіб «примиритися з дійсністю» – «ретретизм» [3]. Все ж пояснити прояви фізичного насильства у конкретній ситуації, яка провокує потенційно небезпечний для їх відтворення стан, можливо скоріше за допомогою мікроінтеракційного підходу, аніж мотиваційного. Відтворення насильства можливе за певних ситуативних умов. На думку Р.Коллінза, трактування насильства як умисного та спланованого призводить до спотворення перцепції динаміки насильства. Застосувати насильство проти іншої людини – це завжди складний, стресовий поведінковий акт, який пов'язаний із тривогою та напругою. Ще одна потужна перепона – це конфронтаційний бар'єр [4].

Пояснення причин проявів фізичного насильства підлітками «без пояснення» відображає, на нашу думку, реальну картину мікросоціології насильницьких ситуацій, зокрема у підлітковому віці. Ці причини показують композицію ситуативних елементів, які «допустили» насильство у конкретному випадку. Виявлено обернений кореляційний зв'язок між змінними, які пояснюють прояви фізичного насильства ситуативними обставинами із частотою залучення у насильницькі ситуації (Таблиця 3).

Таблиця 3.

Відсотковий розподіл емоційних спонтанних причин фізичного насильства за частотою участі у бійках

Частота участі у бійках	Причини участі у бійках					Всього
	«По дурості»	«коли п'яний»	«коли накурений чи нанюханний»	«коли дуже злий, розлючений»	«розчарований, спустошений»	
Кожного дня	0,5%	1,3%	0,7%	0,9%	0,3%	3,7 %
Кілька разів на тиждень	1,2%	1,2%	0,3%	1,8%	0,7%	5,2 %
Кілька разів на місяць	1%	1,1%	0,5%	2%	0,2%	4,8 %
Один чи два рази на рік	4%	2,6%	0,5%	8,5%	1,9%	17,5 %
Ніколи	4%	5%	0,2%	6,3%	2,7%	18,2 %

Підлітки, які частіше брали участь у бійках, вказали наступні причини застосування фізичного насильства: «по дурості», «коли п'яний», «коли накурений чи нанюханний», «коли дуже злий, розлючений» (Таблиця 4.).

Підлітки, які частіше потрапляють у ситуації психічного (емоційного) насильства вказали причини фізичного насильства «коли п'яний», «коли накурений чи нанюханний», «коли дуже злий, розлючений» (Таблиця 4.).

Кореляційні зв'язки між ситуативними спонтанними поясненнями застосування фізичного насильства підлітками та іншими змінними

Визначення підлітками мотивації застосування фізичного насильства	Як часто був учасником бійки?	Де частіше відбуваються бійки?	Як часто потрапляв у ситуацію психічного насильства?	Яка зазвичай твоя роль у бійках?	Яка зазвичай твоя роль у ситуації психічного насильства?
«По дурості»	-0,093**	-0,066*	-0,028	-0,032	-0,029
«коли п'яний»	-0,342**	-0,023	-0,160**	-0,191**	-0,183**
«коли накурений чи нанюханий»	-0,244**	-0,123**	-0,114**	-0,061	-0,116**
«коли дуже злий, розлючений»	-0,148**	-0,166**	-0,113**	-0,134**	-0,089**
«розчарований, спустошений»	-0,039	-0,015	-0,118**	0,056	0,037

Більшість підлітків, які пояснили застосування насильства станом алкогольного сп'яніння, злістю і лютою вказали свою роль у ситуації бійок як «активний учасник (агресор)». Дослідження також виявило, що більшість підлітків, які обрали причиною проявів фізичного насильства, станом алкогольного та наркотичного сп'яніння, а також станом злості переважно є активними учасниками (агресорами) у ситуаціях відтворення психічного насильства. Виявляється, що підлітки, які вказали причиною насильницького сценарію необхідність захисту, скоріше продемонстрували певну установку чи уявлення щодо насильницьких дій, ніж вказали причину власного досвіду щодо застосування фізичного насильства (Див. Таблицю 1.). Дослідження О. Орос десяти років тому (2011 р.) щодо проявів кримінального фізичного насильства також показало, що найчастіше підлітки пояснюють його немотивованим вчинком 61,9 %, другу позицію зайняла потреба самоствердження (28,6%), на останньому місці – поганий вплив оточення (9,5%) [5]. Такі результати додатково утворюють нас у продуктивності пояснення причин насильства серед підлітків саме у рамках концепції мікросоціологічної теорії насильства, згідно якої застосування насильства потребує певної ситуації.

Мікросоціальні ж фактори насильства: сім'я, друзі та інформація в ЗМІ (в тому числі мережі «Інтернет») є також дуже важливими для реалізації насильства, так як створюють певну «сцену», необхідний емоційний фон, формують у підлітка уявлення про готовність до застосування насильства, представляють взірці насильницького поведінкового репертуару [6]. В результаті нашого дослідження вдалося з'ясувати, як підлітки проводять свій вільний від школи час. Виявилося, що 6,7 % готують домашні завдання; 14,9 % займаються спортом; 30,1 %

зустрічаються з друзями; 2,5 % дивляться телевізор; 7,3 % грають Інтернет ігри та 38,8 % проводять час в мережі Інтернет (You Tube, Instagram, Tik Tok та інше). Отже, 46,1 % підлітків проводять свій час в Інтернеті. Що ж цікавить підлітків в Інтернеті і чи пов'язані пріоритетний Інтернет-контент із складовими елементами насильства? 23,2 % підлітків дивляться блогерів, 8,2% – «приколи», 16,% комедії, 7,7 % мультфільми, 8,5 % фантастику, 1,5 % лєтсплей, 6 % аніме, 0,5 % дивляться анбоксінг, 24,2% обрали варіант інше. Найбільш значимий корелятивний зв'язок виявлено між змістом Інтернет контенту, якому надають перевагу підлітки, із поведінковою реакцією в емоції злості $r=-0,122$, $p<0,01$. Переважна більшість підлітків, що надають перевагу бойовикам, частіше застосовують удари та стусани коли лютують. Специфіка проведення підлітками вільного часу, пов'язана із трьома причинами фізичного насильства: «коли на мене нападають» $r=-0,098$, $p<0,01$; «злий, розлючений» $r=0,098$, $p<0,01$; «розчарований, спустошений» $r=0,065$, $p<0,5$.

Пояснення проявів агресії у підлітковому віці часто пояснюють саме негативним впливом сім'ї та друзів. У нашому дослідженні підлітки пояснювали застосування фізичного насильства саме цими обставинами вкрай рідко: «так навчили батьки» – 2 %; «так прийнято серед моїх друзів» 1,6 %. А.Бандура та Р. Уолтерс довели безпосередній зв'язок між сімейними стилями виховання та проявами агресії [7]. Відповідно теорії соціального наслідання агресія та прояви насильства – це засвоєна в процесі соціалізації модель поведінки, яка отримала позитивне підкріплення [8].

Серед підлітків, які вказали «приклад батьків» як причину застосування насильства, більшість потрапляли в бійки та ситуації емоційного насильства кожного дня та кілька разів та тиждень (Таблиця 5).

Таблиця 5.

Відсотковий розподіл пояснень причин фізичного насильства впливом оточення за частотою участі у бійках

Частота участі у бійках	Причини участі у бійках		Всього
	«так навчили батьки»	«так прийнято серед моїх друзів»	
Кожного дня	0,4 %	0	0,4 %
Кілька разів на тиждень	0,2 %	0,4 %	0,6 %
Кілька разів на місяць	0,1 %	0,3%	0,4 %
Один чи два рази на рік	0,9 %	0, 7%	1,6%
Ніколи	0,3 %	0,2%	0,5%

Цікаво, що таке пояснення фізичного насильства негативним впливом сім'ї та друзів також пов'язане із професією батька ($r=0,085$; $p<0,01$) та місцем проживання ($r=0,079$; $p<0,5$). «Так навчили батьки» вказали підлітки із міст та батьки яких мають престижний фах та високооплачувану роботу.

Відсутній корелятивний зв'язок між такими поясненнями насильства та роллю підлітків у ситуаціях, які завдають психічної шкоди та в ситуаціях бійок (Таблиця 6.).

Таблиця 6.

Кореляційні зв'язки між поясненнями застосування фізичного насильства впливом оточення та іншими змінними

Визначення підлітками мотивації застосування фізичного насильства	Як часто був учасником бійки?	Де частіше відбуваються бійки?	Як часто потрапляв у ситуацію психологічного насильства?	Яка зазвичай твоя роль у бійках?	Яка зазвичай твоя роль у ситуації психологічного насильства?
«так навчили батьки»	-0,122**	-0,012	-0,162**	0,042	-0,026
«так прийнято серед моїх друзів»	-0,100**	0,002	-0,006	-0,058	-0,048

Одна з основних причин застосування насильства та агресії – це бажання (потреба) підпорядкування інтересів інших, тобто бажання домінувати у певній ситуації. Проте саме по собі бажання показати свою перевагу рідко стає причиною фізичного насильства, інакше ми б «захлиналися у хвилі насильства» кожного дня. У суспільстві існує низка ритуалів, яка запобігає фізичному насильству, адже застосувати його проти іншої людини справді дуже складно. Перевага у ситуації або бажання її завоювати переважно демонструється через вербальну агресію (пряму чи опосередковану) [9]. Проте, для частини підлітків характерним є насильницько-домінуючий стиль міжособистісної взаємодії, так звана, смислова агресія. Саме смислова агресія є найбільш небезпечною з точки зору кримінальної агресії, так

як для підлітків, для яких вона притаманна, характерними є асоціальна та антисоціальна спрямованість особистості [10]. Е. Руланн зазначає, що найбільш схильні до фізичного насильства, знущань, булінгу та мобінгу саме підлітки із високим рівнем проактивної агресії. Для підліткового віку характерним є пошук та утвердження свого соціального статусу. Застосування фізичного насильства та вербальної агресії часто виступає своєрідним ритуалом ініціації, демонстрації сили та дорослості. З такими ж цілями підлітки часто використовують нецензурну лексику, образи, клички, злі жарти, дражніння. Але знову ж, демонстрація як вербальної агресії так і фізичного насильства потребує певних ситуативних умов. Переважно до них належать кількісна чи фізична перевага, дистанція.

Таблиця 7.

Відсотковий розподіл пояснень причин фізичного насильства бажанням домінувати за частотою участі у бійках

Частота участі у бійках	Причини участі у бійках		Всього
	«подобається бути головним, сильним»	«щоб інші не думали, що я лох і нікчема»	
Кожного дня	0,8%	0,7%	1,5 %
Кілька разів на тиждень	0,6%	0,5%	1,1 %
Кілька разів на місяць	0,6%	0,9%	1,5 %
Один чи два рази на рік	1,6%	3,6%	5,2 %
Ніколи	0,7%	2%	2,7 %

Серед підлітків, які застосовують насильство для самоствердження, найбільше тих, хто у ситуаціях бійок та психічного насильства виступає у ролі

агресора, про що свідчать кореляційні зв'язки наведені у Таблиці 8.

Таблиця 8.

Кореляційні зв'язки між поясненнями застосування фізичного насильства бажанням домінувати та іншими змінними

Визначення підлітками мотивації застосування фізичного насильства	Як часто був учасником бійки?	Де частіше відбуваються бійки?	Як часто потрапляв у ситуацію психологічного насильства?	Яка зазвичай твоя роль у бійках?	Яка зазвичай твоя роль у ситуації психологічного насильства?
«подобастся бути головним, сильним»	-0,222**	-0,076*	-0,03	-0,106**	-0,151**
«щоб інші не думали, що я лох і нікчема»	-0,134**	-0,086**	-0,05	-0,076*	-0,096**

Підлітки, які вказали причиною застосування насильства «бажання бути головним та сильним» та «щоб інші не думали, що я лох» – частіше є учасниками бійок: $r=0,222$; $p<0,01$ та $r=0,134$; $p<0,01$ відповідно. Найбільша кількість підлітків, серед тих, хто обрав причини самоствердження проявів фізичного насильства, вказали, що частіше бійки відбуваються у школі (1,2 %; 3% відповідно) та на вулиці (1,5%; 2,3 % відповідно).

Висновки. Мікросоціологічний аналіз причин насильницької поведінки у підлітковому віці включав детальне дослідження власне причин фізичного насильства, частоти їх реальної значимості, зв'язок причин з ролями підлітків у насильницьких ситуаціях та із місцем відтворення насильства. В результаті аналізу виділено низку пояснень насильницької поведінки, які ми умовно об'єднали у чотири блоки: ситуативні легітимні причини, ситуативні спонтанні (емоційні) причини, пояснення впливом оточення, пояснення бажанням домінувати. Найбільш розповсюджені причини фізичного насильства, вказані підлітками – необхідність захисту. Варто зауважити, що більшість підлітків, які обрали таке пояснення причин фізичного насильства, потрапляли у ситуації бійок вкрай рідко. Підлітки-агресори частіше пояснюють насильство саме ситуативними спонтанними емоційними чинниками: станом сп'яніння, злістю, бажанням здобути перевагу у певній ситуації. Найбільший відсоток респондентів, які вказали, що були учасниками бійки кожного дня, також причинами фізичного насильства вказали стан сп'яніння та негативні емоції.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ:

1. Ениколопов С.Н., Цибульський Н.П. Изучение взаимосвязи легитимизации насилия и склонности к агрессивным формам поведения // Психологическая наука и образование. 2008. Том 13. № 1.
2. Волянська О. В. Проблема агресивної поведінки підлітків: фактори та механізми соціалізації. Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Серія: Соціологія. Харків, 2016. № 3. С. 117–134.
3. Мертон Р. Социальная структура и аномия // Социология преступности. Москва, Издательство «Прогресс», 1966. С. 299-313.
4. Collins R. Entering and leaving the tunnel of violence: Microsociological dynamics of emotional entrainment in violent interactions. Current sociology. L., 2013. Vol. 61, N 2. P. 132–151.
5. Орос О.Б. Детермінація насильницької поведінки серед дітей підліткового віку. Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут». Політологія. Соціологія. Право. Київ, 2017. № 1/2 (33/34). С. 138-142
6. Ениколопов С.Н. Массовая коммуникация и проблема насилия [Электронный ресурс] // Экология и жизнь. 2014. 2 мая. URL: <http://www.ecolife.ru/zhurnal/articles/25570>
7. Бандура А., Уолтерс Р. Подростковая агрессия. Изучение влияния воспитания и семейных отношений. Москва. Серия: Психология. XX век, 2000, 512с.
8. Бандура А. Теория социального научения. СПб. Евразия, 2000.
9. Randall Collins. Violence: A Microsociological Theory. Princeton University Press. 2008. p. 584
10. Реан А.А. Профилактика агрессии и асоциальности несовершеннолетних. Национальный психологический журнал. 2018. №2(30). С 3-12